

Korompay H. János: A nemzeti klasszicizmus jegyében. Horváth János élete és hagyatéka

Budapest: Universitas Kiadó, 2020, 431 l.

ANGYALOSI Gergely

BTK Irodalomtudományi Intézet, nyugalmazott tudományos tanácsadó
ORCID 0000-0002-0375-2000

Régi adósságot törleszt ezzel a kötettel a magyar irodalomtörténet-írás. Örvedetes, hogy Korompay H. János – a tudós tanár unokája –, aki eddig is sokat tett Horváth János örökségének megőrzéséért, végül vállalkozott erre a nem könnyű feladatra. Az életrajzi formát választotta; vagyis a művek, a viták, az oktatói és a tudományos tevékenység elemzésére a biográfia fonalára felfűzve kerül sor. Azt gondolom, hogy ez szerencsés döntés volt; a hagyatékon kívül Korompay rendelkezésére állt a teljes családi archívum is; a szükséges alapossággal és részletességgel senki más nem tudta volna így feldolgozni Horváth János életét és munkásságát.

A *Bevezetés*ben a szerző távlati képet vázol fel az életműről. „A történelem 20. századi katasztrófái szüntelenül ellentmondtak az általa vágyott és közösen létrehozni kívánt szerves fejlődés ideáljának, életműve mégis, mint utódai hangsúlyozták, nyugodt és bensőséges, írói ábrázolásai olyan kiegyensúlyozott rendben sorakoznak elénk, amely egyrészt a Petőfi–Arany korszakot idézi, másrészt megválaszolandó kérdéseket vet fel.” (9.) Horváth valószínűleg soha nem mondott le arról a reményről, hogy a magyar kultúra, s benne a magyar irodalom sokak erőfeszítéseinek következményeként egyszer visszatér majd a „szerves fejlődés” útjára, bármit jelentsen is az. (Nyilván tisztában volt azzal, hogy ez utóbbit „létrehozni” nem lehet, mivel ez *contradictio in praedicato*.) Korompay arra törekszik, hogy megértesse velünk Horváth János alapvető döntéseinek és választásainak személyes és világnézeti hátterét.

A *Szülföld, család és iskola* című fejezet felér egy kis mikrotörténelmi tanulmánnyal. Horváth János apja második házasságából hetedikként született a tizenhét gyermekes családban; hihetetlen fegyelmezettségét, szorgalmát és kötelességtudását némiképpen magyarázhatja ez a családi helyzet (ha tehetségét természetesen nem is). Korompay megvilágítja, hogyan került Horváth János testvérével együtt (egy háromosztályos debreceni „kiterő” után) az igencsak távoli körmöcbányai főreáliskolába, amely a gimnáziumi szintnek felelt meg. Horváth az 1897–1898-as tanévben kezdte meg tanulmányait a Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetemen. Leckekönyvből megismerhetjük az akkori (kifejezetten jó színvonalú) tantárgy kínálatot, a tanáregyeniségeket, valamint – nem meglepő módon – Horváth János kiváló tanulmányi eredményeit. Az egyetemen kedves tanára Gyulai Pál volt. Korompay szerint „[e] nélkülözhetet-

len saját felfogásának megértéséhez, amely egyszerre alapja és következménye fejlődéstörténeti rendszerezésének: megvilágítja az összefüggést egy erkölcsi és esztétikai alapelveken nyugvó klasszikus ízlés alanya és tárgya között” (40). Maga is alapvetőnek érezte a Gyulai-hatást. Gyulai és Arany „a magyar irodalmi tudat már-már évezredes fejlődésének legtisztább és legteljesebb megtestesítői. Ott állanak ketten a fejlődés tetején, nemcsak mint író és kritikusa, hanem mint mindketten irodalmi elvű művelői is az irodalomtörténet tudományának” – írja (45). Nagyön jellemző, hogy 1954-ben azért nem írt kritikát Komlós Aladár Vajda-könyvéről, mert a szerző „Gyulait, ahol teheti, becsmerli”. (Holott Komlós csak a „vitész kis ur” Vajdával szemben tanúsított magatartását utasítja el.) Beöthy Zsolt szerepéről korántsem volt ilyen kedvező a véleménye. Korompay figyelmeztet arra, hogy amikor 1908-ban ezt írja róla: „az irodalomtörténet-írásnak ma leghivatottabb képviselője”, akkor ez nem feltétlenül dicséret, hiszen „jelentheti a be nem teljesült elhivatottságot is” (47). Horváthnak nem tetszett, hogy Beöthy Taine rendszerét alkalmazta a magyar irodalomra, vagyis mintha úgy látná ebben az időben, hogy az irodalomtörténeti rendszerezés *alapelvét* is a magyar kontextusból kell leszűrni. Tagadta, hogy valaha a „Beöthy-iskola” tagja lett volna.

Lényeges mozzanatra világít rá az a levél, amelyet Horváth János 1936-ban írt Keresztury Dezsőnek, aki *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* című művéről írott német nyelvű recenziójában „törvényszerűségek” megfigyelését véli felfedezni nála. Horváth szerint „a »Gesetzmässigkeiten« többet mond, mint amit én mertem keresni; én csak a fejlődés rendjét kerestem; mint-hogy pedig az egyszeri, törvényszerűségét kimondani nem merném” (51). Azért is jelentős ez a passzus, mert Horváth viszonylag ritkán bocsátkozott efféle tisztán elméletinek nevezhető fejtegetésbe (a pusztán elméleti gondolkodás valószínűleg nem túlzottan érdekelte). Azt azonban bizonyosan érezte, hogy az irodalom fejlődésének „rendje” elméleti meghatározásra, s a természeti törvényszerűségtől való elhatárolásra szorul. Hans-Georg Gadamer, a modern hermeneutika megalapozója fél évszázaddal később hasonló értelemben ír a szellemtudományok módszertanának összefüggésében. „Bármit jelentsen is itt a tudomány, s ha igaz is, hogy minden történeti megismerésben általános tapasztalatokat alkalmazunk a kutatás mindenkori tárgyára, a történeti megismerés nem törekszik arra, hogy a konkrét jelenségeket egy általános szabály eseteként ragadja meg. A konkrétum nem egyszerűen valamely általános törvényszerűség igazolására szolgál, mely gyakorlati célú előrejelzéseket tesz lehetővé. [...] azt akarjuk megérteni, hogy ez az ember, ez a nép, ez az állam hogyan lett azzá, ami – általánosan szólva: hogyan történhetett, hogy így van.”¹ Horváth János tudományeszményének alighanem megfelelt volna ez a felfogás.

Harmadéves korában sikerült felvételt nyernie az Eötvös Collegiumba; óriási jelentősége volt a Collegium modelljéül szolgáló francia intézmény, az École Normale Supérieure falai között töltött kilenc hónapnak is. Kifejezetten elitképző intézményről volt és van szó mindkét esetben. A kollégiumi élet belső szerkezete mindkét intézményben visszatükrözte a kiválasztottság és a demokrácia egyenlősítő jellege közötti feszültséget. Az École Normale szelleme alapvetően baloldali, vagy az akkori jelzővel élve Dreyfus-párti volt. Horváthra, aki az országgyűlési választások idején is Párizsban tartózkodott, egy levele tanúsága szerint hatást gyakorolt ez a légkör. „Én különben jelenleg szocialista pontosabban megjelölve: »radikális – nationális – centralista – anticlericalis – republikánus – szocialista« vagyok” (72). Érezni lehet a mondat

1 Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer*, ford. BONYHAI Gábor (Budapest: Gondolat Kiadó, 1984), 28.

játékos könnyedségét, de mindenképpen érdekes, hogy Horváth János egy ilyen politikai látásmód elemeit hozta haza Párizsból. Összevethetjük azzal, ahogyan 1916-ban jellemzi saját helyzetét a hazai szellemi életben. Egy Szekfű Gyulának szóló levélben az áll, hogy a szocialisták konzervatívnak, az konzervatívok radikálisnak, a hazafiak nemzetközinek, Beöthyék nyugatosnak, a Nyugat Beöthy-fiúnak, a katolikusok filozemitának, a zsidók antiszemitának tartják. (88.) Ekkorra tehát kialakul benne az a magatartás-eszmény, amely Korompay szerint egész életében jellemezte: a függetlenség igénye.

A függetlenségre és a szellemi autonómiára törekvés azonban nagyon határozott nézetrendszer keretei között kap helyet; megfordítva: nézetrendszerének következetes képviseléséhez nélkülözhetetlennek tartotta a belső függetlenséget és autonómiát. Számára az irodalom egy közösség erkölcsi nevelésének eszköze is, közösségteremtő feladata van. *A magyar irodalom fejlődéstörténetében* megfogalmazza, hogy az irodalmi viszony „kollektív eredményt” hoz létre, amely lehetővé teszi egy „közös lelki forma” kialakulását, amely egyén feletti és nemzedékeket köt össze. „Ez a közösségi szempontú irodalomszemlélet szükségképpen összeütközésbe került az individuális felfogással, a klasszicizmus esztétikáját örökségként vállaló konzervativizmus az esztétikai önelvűség képviselőivel” – írja Korompay (89). Nem ismerteti részletesen ezeket a vitákat, de figyelmeztet rá, hogy Horváth pozícióját „nem lehet a konzervatívok és modernek kétértelművé egyszerűsített mezőnyében elhelyezni: célja az irodalmi hagyomány megőrzése és ápolása, s emellett a régi és új összebékítése volt” (90). Mindazonáltal egyértelmű, hogy aki „a nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlését” tekinti fundamentumnak, az a hagyományörzés értelmében vett konzervativizmust védelmezi. Ebből a nézőpontból tekintve nem kis teljesítmény, hogy Horváth felismerte Ady tehetségét, és igyekezett képet alkotni a kortárs költészet újabb fejleményeiről. Az új költőkhöz való viszonyát világosan kifejezi a Korompay által idézett mondat (*Ady s a legújabb magyar lyra*), amelyben a „mi” és az „ők”, az „igen” és a „nem” áll szemben egymással. „Új lírikusaink különösen három ponton mondtak *nemet* a mi addigi általános ige-nünkre.” (92.) A három pont a következő: a nemzeti érzés és fajszeretet, a „tisztas, férfias szemérem”, végül pedig „a világos és közérthető beszéd”. Ezek tagadásának hátterében pedig érzékeli a „göggös nemzetköziséget”, a „satnya érzékiséget” és a „nagyképű homályt.” Kemény, sőt durva jelzők; érezni mögöttük az elutasító indulatot. Innen nem könnyű átlépni a tudomány „tárgyilagoss” érvelésmódjába, amely Horváth János sokszor hangoztatott eszménye.

A hagyatékban maradt és a könyvben integrálisan leközölt nagy terjedelmű *Nyugat*-paródia (*Levél a Magyar Nyelvhez az új magyar nyelvújítás ügyében*, 1910) jól mutatja, milyen fontos volt számára, hogy felvegye a harcot az általa ártalmasnak vélt „újnyelvi” jelenségek ellen. Ebből a paródiából keletkezik majd cikke *A Nyugat magyartalanságairól* s vitája Ignotussal. A levél formájában megnyilatkozó „szerző” egy 18 éves „fiatal tehetség”, aki az „újításos nyelv” el-sajátítására törekszik, valamint kirívóan nem tud magyarul. Egyetlen példát idézek. „Maga azt már sehatt se olvashatja, hogy tartalom, mese, tárgy, téma, vagy művészi anyag, de maga mindenhol csak azt olvashatja: *mondanivaló*. Azt sem, hogy forma, alak, alakítás, kidolgozás, kiképzés, kifejezés stb., de kizáróan csakis azt: *megcsinálás*. Sőt »mesterkéletlenség« sincsen, de van csak *egyszerű megcsinálatlanság*.” (114.) Nos, a „mondanivaló”, ha háttérbe szorult is némileg, ma semmilyen ellenkezést nem vált ki belőlünk. A „megcsinálás” valóban divatszó volt Ignotuséknál (talán a fennköltiséget akarták hétköznapi egyszerűsége cserélni), s ma éppen úgy bántja a fülünket, mint Horváthét bő száz évvel ezelőtt. Nyakatekertnek érezhetjük viszont azt a kifo-

gást, hogy a „közhelyesség” azért nem jó, mert összetéveszthető a köz-helyességgel, ezért csak a „közhelyszerűség” használandó (116). A szerkesztő-karikatúra kitart a Budapest-videk szembeállítás mellett, azt állítva, hogy „a budapesti magyarosság új és eredeti” mert „épp a budapestiek a legkifizetődőbb és leginkább több olvasók. Ma ilyet vesznek és mi azért ilyet adunk.” Vagyis az értekező nyelv megújítására tett kísérletek gazdasági forrása az, hogy leginkább a budapestiek olvasnak, viszont éppen az ő nyelvérzékük van kitéve a legtöbb negatív (idegen) hatásnak. (118.) Korompay félreértésnek tartja, hogy a nyelvhasználatukban elmarasztalt szerzőktől az irodalomtörténész elvitatná magyarságukat. „A különböző idézetek összehasonlítása itt azért fontos, mert kiderül belőle: a stílus »magyartalansága« nem azt jelenti, hogy szerzője nem magyar: nyelve nem mindig az.” (129.) Horváth János szándékait tekintve ez valószínűleg igaz; ám némileg árnyalja a képet a paródiának az a jelenete, amikor a levélíró megmutatja novelláját egy „csodálatos stílfűnűnek”. Végül zokogva esnek egymás nyakába, miután bevallják egymásnak, hogy mindketten „szerencsétlen fajmagyarok”, s ezért megy nekik nehezen az új írásmód elsajátítása. Nem a „faj” kifejezés a problematikus (ennek a szónak a múlt század elején a maitól egészen eltérő volt a szemantikai tartománya), hanem az, hogy a helyes magyar nyelvhasználatot mégiscsak a származáshoz köti (118). Ahogy később maga Ignótus is elismerte, Horváth János kifogásai jórészt (ha nem is minden esetben) indokoltak vagy legalábbis indokolhatóak voltak. Ezeket a szempontokat és megállapításokat foglalta össze az 1913-ban tervezett *Két korszak határán* című tanulmánykötetében, amely az Élet könyvsorozatában kapott volna helyet. A kiadó azonban igényekkel állt elő („néhány katolikusról is” legyen benne írás), a szerző ezért visszavette a kéziratot. Korompay megjegyzi, hogy ez azért is veszteség, mert ekkor még egészen más lett volna az üzenete, mint „a világháború, a kommün és Trianon után”; akkor célba érhetett volna az a koncepciója, mely szerint „az új irodalom bírálatának feltétele a régi ismerete és szeretete”. Horváth János az idő tájt még abban is bízhatott, hogy egyszer majd a zsidóság irodalmi szerepe sem a „kényes kérdések” között fog szerepelni, hanem „irodalomtörténetünk ezt a tudomány higgadt őszinteségével fogja elintézni” (132).

Horváth János főhadnagyként három évet töltött frontszolgálatban. Leveleiből és harctéri naplóbejegyzéseiből kibontakozik előttünk a rettentő próbatétel során tanúsított magatartása, individuális stratégiája. Egyértelműen háborúellenes; de távolról sem volt pacifista. A magyar-ság háborús szerepvállalását elkerülhetetlennek tartotta. 1921-ben úgy látta, hogy „ellenség csepegtette magyar lelkekre a pacifizmust élet-halálharc idején” (184). Világosan kifejtette ezt még 1932–1933-ban is, Adyról tartott egyetemi előadásaiban. „Ő is, mint sok más, oktalannak látta, emberül fájlalta, magyarul siratta a történeteket, de tisztán nem látott; »mesebeli János«-nak nézte népét, aki illúziókért, idegen érdekekért áldozza fel magát [...]. Vagyis világtörténeti baleknek nézte népét”. Elutasította tehát az Ady-féle pacifizmust, méghozzá egy eléggé sajátos érveléssel. „A következmények azonban azt mutatják, hogy a magyarságnak azért kellett harcolnia, véreznie, hogy be ne következék az, ami bekövetkezett. S harca, hősie harca önmagában is örök tiltakozás lesz a bekövetkezettek ellen.” (174.) Vagyis szerinte Magyarországnak mindenképpen be kellett lépnie a háborúba a Monarchiáért, már csak szimbolikus gesztusként is, melynek érvényét a következmények csak megerősítik.

A Szekfűvel folytatott levelezésből tudjuk, hogy az 1920-as évek elejétől kerestek egy szemléletmódjuknak megfelelő folyóiratot. Horváth János egy olyan fórum létrehozását tartotta volna kívánatosnak, amelyben részt vesznek „egyfelől az Arany–Kemény–Gyulai féle igazi klassziciz-

mus hívei (Beöthy=pseudo-klassz!), másfelől a modernek közül azok, akik, ha ízlésben, stílusban nem is, de magyarságban e klasszizmus erkölcsi (örökérvényű) alapjaira nyíltan hajlandók ráhelyezkedni.” (131.) Schöpplin hívta ugyan a *Nyugat*-ba, de ez aligha volt reális várakozás (nem úgy Szekfű esetében, aki legalább elgondolkodott az ajánlaton). Túl mélyek voltak a szemléleti különbségek közte és a nyugatosok többsége között. Korompay részletesen sorolja ezeket az ellentéteket, amelyek a hagyományhoz való viszonytól a *Nyugat* „politikai radikalizmusán” és „elvtelen modernségén” át a világháború alatt tanúsított pacifizmusig terjedtek. Mindazonáltal elutasította az 1920-as évek elejének jobboldali-antiszemita zsurnalizmusát is (noha néhányszor publikált az *Uj Nemzedék*-ben). Szekfűnek írja 1921-ben: „De lehet-e velők elhithetni, hogy a zsidó kérdés leggyengébb megoldása az örökös zsidó-piszkolás, és a legrosszabb taktika a dobverés?” (202.) Továbbra is próbálja távol tartani magát az anti- és filozemitizmustól egyaránt.

Utóbb a *Minervával* és a *Napkelettel* történt próbálkozásait is „botcsinálta” kísérleteknek minősítette. Ami a *Minervát* illeti, Korompay úgy látja, hogy „[a] szellemtörténeti irány nem egyezett Horváth János felfogásával, aki fenntartásait elsősorban abban a veszélyben foglalta össze, hogy a szellemtörténeti kapcsolatokat azonosítják majd a saját feladatait [...] is tanulmányozó irodalomtörténettel” (206). Az irodalomtörténetet Horváth önálló tudományként, nem pedig egy közösségtörténet segédtudományaként kívánta elgondolni. Szekfű egy levelében viszont azt fejtegeti, hogy Horváth Jánosnak igenis sok köze van a szellemtörténethez; a középkori irodalomról szóló két könyve „lelki folyamatok központba helyezésével írt kulturtörténet, ahol minden történeti jelenség, nyelvtől társadalomig, hivataltörténettől népszokásokig a központba tett szellemiségnek magyarázatául szolgál és azt illusztrálja” (206). (Személyes emlékem szerint ezen a véleményen volt az Aczél-féle irodalompolitika egyik prominens személyisége is. Pándi Pál, aki egyébként mindig nagy tisztelettel szólt Horváth Jánosról, egyik egyetemi előadásán „diszkrét szellemtörténésznek” nevezte őt.)

Különösen a *Faj-kérdés az irodalomban* című szöveg okozott feszültséget közte és a szellemtörténész Thienemann között; bár ez az esszé később megjelent a folyóiratban, Horváth megsértődött és lemondott a szerkesztőségről. Megjegyzendő, hogy ez az írás (aligha meglepő módon) az 1956-ban kiadott nagy tanulmánykötete előkészületei során is problémát okozott. Az viszont már meglepőbb, hogy noha az irodalomtörténész nem volt hajlandó korrigálni a szóhasználatát, a könyv és benne ez az írás mégis megjelenhetett az Akadémiai Kiadónál. 1958-ban már nem sikerült ugyanez: a Gondolat Kiadóban ismét a „népfaji” kifejezést kifogásolták. „Azt pedig én nem is a magam nevében használtam, hanem a népiesség egykorú elméletíróinak a gondolkodását ismertettem azzal. Szerintök u. i. a népiesség feladata népfaji műveltségi hagyományok őrzése, mentése” – írta erről. Néhány helyen a kifejezést „öröklött műveltségi hagyományokra” változtatta, de hajdani szerzőktől idézett helyeken nem volt hajlandó módosítani (350).

Külön tárgyalja a könyv Horváth János egyetemi oktatói tevékenységét. Vérbeli tanár volt, de a tanítás rendkívüli mértékben igénybe vette; többek között valószínűleg ezzel magyarázható, hogy az 1908-tól készülő terv, *A magyar irodalom fejlődéstörténete* csak részleteiben valósulhatott meg. (De gondoljuk csak meg, hogy az egyik ilyen „részlet” *A magyar népiesség története Faluditól Petőfigig!*) Valószínűsíthető azonban, hogy magával a terv alapkoncepciójával is támadhattak benne kételyek. 1927-ben például azt írja Szekfűnek, hogy már jóval Ady előtt megszűnt az irodalom a nemzetinek ancillája lenni; ebbe a nemzetinek bele kellene nyugodnia. Korompay

szerint ez arról tanúskodik, hogy „az idézett levélben tisztázott felismerés különbözött az eredeti szándéktól” (242–243).

A *magyar irodalmi műveltség kezdetei* 1931-ben jelent meg. Később többen is azt hangsúlyozták, hogy Horváth „a visszafogottan idealista szellemtörténetet” (Martinkó András) a művelődéstörténettel párosította, vagyis az irodalmat nem szakította el a művelődés tudati, szellemi, társadalmi, sőt gazdasági feltételeitől. Ezért használja gyakran „irodalom” helyett „a magyar irodalmi műveltség” kifejezést, amelyet közvetlenül Gyulaitól vett át, de amely visszavezethető a *studia humaniora* reneszánsz értelmezésére. Az irodalom egyik célja nála „a közönség képzése, nevelése”, vagyis az ízlésfejlesztés mint tudományos és pedagógiai igény. „Tanárságának eszköze az irodalom, tanításának egyik célja pedig *szolidaritásra*, újabb kézfogásra nevelés.” (262.) Hasonló kulcsszó az *ízlés*. „A fejlődéstörténet [...] ízléstörténeti fejezetek egymásutánjából áll” – írja Korompay (267). A monográfus kimutatja, hogy az 1920-as évek elejétől végén Horváth még „magyar klasszicizmusról” beszél; ez az 1930-as évek elejétől véglegesen átadja a helyét a „nemzeti klasszicizmus” kifejezésnek. Horváth centenáriumán Németh G. Béla emlékeztetett arra, hogy elvileg nemcsak az Arany–Gyulai vonalat ismerte el, de a későbbiekben nem talált olyan irányzatot, amely eljuthatott volna „a nemzeti klasszicitás magaslatára” (270). Azzal az alapvetéssel és követelményrendszerrel, amely a sajátja volt, nem is találhatott ilyet, tette hozzá.

Horváth János 1948-ban, hetvenéves korában nyugdíjba vonult. A monográfiából megtudjuk, hogy milyen tartással és fölényrel viselte az 1950-es évek szellemi szűkösségét. Gyakorlatilag elutasított minden nyilvános fellépést; a műveinek újbóli kiadására vonatkozó kiadói szándékoknak addig tett eleget, amíg a lektori igények saját elveinek korlátaiba nem ütköztek. Nem volt hajlandó „marxizálni” a munkáit. Ugyanúgy elutasította a „gazdaságtörténeti alapokból” való kiindulást, mint annak idején a „szellemtörténeti deducálást”. Egyértelmű volt azonban, hogy a hazai irodalomtörténet-írás még ebben a sötét korszakban sem nélkülözhetette szellemi jelenlétét.

Korompay H. János monográfiája egy nagyszabású életművel és egy kivételesen következetes és tisztességes alkotóval ismerteti meg az olvasót. Mindegy, hogy egyetértünk-e fejlődéstörténeti koncepciójával; erősebb az a benyomás, amelyet egyik (már elhunyt) irodalomtörténész kollégám így fogalmazott meg: „ez az ember mindent tudott”.